

Ольга Гончар

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, відділ української історіографії, Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна), honchar_o_t@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>

**“НЕБЛАГОНАДІЙНІ ОСОБИ”:
МИКОЛА КОСТОМАРОВ І ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ
у 1850-х – на початку 1860-х рр.**

У статті аналізуються особливості українського національного руху 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. у світлі діяльності П. Куліша та М. Костомарова як найвизначніших його представників. Мета дослідження полягає у комплексній характеристиці творчих пошуків, реалізованих проєктів, нових планів на життя кожного з учених на тлі суспільно-політичних змін, що сталися в Російській імперії у вказаний період. З’ясовано обставини, у яких опинилися колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства після заслання. П. Куліш і М. Костомаров отримали різні терміни покарання, у різний час повернулися до наукової, літературної та громадської діяльності і, незважаючи ні на що, продовжували перебувати в одній україноцентричній площині. Світоглядні позиції шліфувалися, але не зазнали кардинальних змін. Наприкінці 1850-х рр. вони знову об’єднали свої зусилля для реалізації просвітницьких планів, складених у часи братства. До 1863 р., коли було ухвалено Валуєвський циркуляр, М. Костомаров і П. Куліш плідно працювали на науковій, літературній та просвітницькій ниві заради високої мети – довести історичність та самобутність українського народу, репрезентативність його мови і культури, а відтак право на повноцінний розвиток. У статті висвітлюється соціокультурне оточення діячів – від соратників до опонентів. Не дивлячись на спорідненість інтересів Костомарова і Куліша, кожен з них в цей період залишався самостійною, оригінальною постаттю в інтелектуальному просторі Російської імперії. У джерельній базі студії перевага надавалася джерелам особового походження. Методологічна основа дослідження базується на аналітико-синтетичному, хронологічному, історико-порівняльному, історико-генетичному та біографічному методах. Хронологічні межі

охоплюють 1850–1863 рр. Визначено, що піком просвітницької, наукової та громадської діяльності вчених були 1857–1863 рр.

Ключові слова: “Олександрівська відлига”, громада, часопис “Основа”, Кобзар, слов’янофільство, націоналізм, сепаратизм.

У попередній нашій студії ми частково торкнулися діяльності М. Костомарова і П. Куліша початку 1860-х рр.¹, але у цій розвідці ми повернемося до 1850-х рр., коли наші кирило-мефодіївці “по височайшому повеленію” опинилися у Петербурзі. Першим там з’явився П. Куліш, оскільки був засуджений до трьох років поселення у Тулі. Невдовзі його призначають на службу до міністерства “державних імініцій”, але без дозволу на видрук праць, тому деякі свої твори він публікує під різними псевдонімами². Очевидно, рутинна чиновницька діяльність була Кулішу не до вподоби, а серце покликало на батьківщину. Він відвідав свою Мотронівку, де проживала дружина, а згодом повернувся до Петербурга, залишивши сім’ю в Україні. Але просування по службі гальмувалося, хоч Куліш із звичною йому пробивною силою стукав у всі можливі двері. Очевидно, шлейф “неблагонадійності” тягнувся за ним, тому й не був удостоєний особливої протекції, а імператор відмовив у призначенні на достойну посаду з відповідним “жалуванням”. З одного боку, як людина амбіційна, письменник був приголомшений “височайшим рішенням”, натомість літературна творчість дещо вгамувала його муки та поліпшила матеріальне становище. Про це можна дізнатися із листування з В. Білозерським³. З 1852 р. письменник став співробітником солідного столичного часопису

---

¹ Гончар О. П. Куліш і М. Костомаров у калейдоскопі українофільського руху (до 200-літнього ювілею П. Куліша) // Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2019. Вип. 30. С. 6–33.

² Куліш Пантелеймон. Автобіографія // Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ-го ст. / Під ред. Ю. Луцького. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії, 1989. С. 33.

³ Петров В. Пантелеймон Куліш у п’ятдесяті роки. Життя, ідеологія, творчість. Т. 1. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1929. С. 3–4.

“Современник”, де опублікував кілька своїх творів. Цікаво, що вони були неоднозначно сприйняті російським інтелектуальним середовищем: від порівняння з Л. Толстим та І. Тургенєвим з боку одного з редакторів часопису І. Панаєва, до саркастичної критики самого І. Тургенєва, щодо Л. Толстого йому, як “од землі до неба”⁴. Неприязнь останнього до Куліша з’явилася вже тоді, не кажучи про кінець 1850-х рр., коли вони зіштовхнуться у приватному житті. Однак критика таких письменників зробила свою справу, як нині кажуть, чорний піар – це теж непогана реклама. Творчість П. Куліша опинилась під прицілом інших часописів, множилися переважно позитивні відгуки, зокрема в ньому бачили нове віяння, яке оживило російську літературу благородством, душевністю, високою моральністю тощо. Водночас його звинувачували у порушенні художньої правди, “натягнутій неприродності ситуацій і характеристик” і т. п.⁵ Отже, так чи інакше, наш письменник був на хвилі творчого піднесення, і саме це задовольняло його амбіції. У листуванні з друзями він потішався, як його критикують у часописах “Москвитянин” та “Отечественные записки”, і навіть погоджувався із зауваженнями, адже знав, що його твори завжди були відображенням внутрішніх переживань і настроїв автора⁶. У такої особистості як Пантелеймон Олександрович завжди були підстави для “мук”. Не можна оминати увагою присутність цензури, без якої тоді не виходив жоден твір, особливо, якщо це стосувалося “неблагонадійних” осіб. Увага ІІІ відділення в особі Л. Дубельта та інших імперських чиновників постійно була прикута до кирило-мефодіївців, тому Куліш ховався за псевдонімами та маневрував, демонструючи свою показну лояльність до влади і приховував близькі його душі думки. Можна лише уявити як це було непросто! На думку В. Домонтовича, в умовах політичної реакції початку 50-х рр. ХІХ ст. саме Пантелеймон Олександрович виробив теорію “малих справ”, яка згодом стала популярною серед українофілів Російської імперії: “Хай недос-

---

⁴ Там само. С. 6.

⁵ Там само. С. 11.

⁶ Там само. С. 14.

конально, неповно й надто мало буде зроблено, хай дрібна й незначна буде сфера діяльності, тільки щоб не оте невизначене бездіяльне чекання”⁷. М. Костомаров теж застосовує цю теорію в засланні й після заборон 60–70-х рр. (про це ми напишемо нижче). Сучасному досліднику того періоду суперскладно виявити інтертекстуальні особливості творчості того чи іншого діяча. У нагоді стають лише джерела особового походження, але у нашому випадку навіть вони не дають об’єктивної картини, оскільки Куліш побоювався перлюстрації своїх паперів. У автобіографії та епістолярії він вводить видуманих героїв, щоб їхніми устами донести правдиву інформацію. Сам письменник інколи навіть не рекомендував читати свій твір у видруку, а пропонував рукописний варіант. Він, до речі, приймав зауваження, висловлені різними рецензентами у тому, що у деяких повістях задум розходився із виконанням, твори мали відтінок недовершеності тощо⁸. З одного боку, П. Куліш увірвався в той петербурзький світ, про який мріяв у молодості, прикував до себе увагу високого читацького загалу, а з іншого, він почувався там, як у чужій тарілці, його обтяжували метання між пошуками засобів до існування, цензурою і бажанням вільно висловлюватися, а від того тягло на батьківщину, до рідної землі, яка прихистить від жорстокої дійсності. У 1853 р. він писав: “З суспільством, до якого ми належимо, ми розлучені величезною нерівністю становища, місць і поглядів на речі” (переклад українською. – *О. Г.*)⁹. Отже, автор став почувати себе ізгоєм саме тоді, коли почали збуватися його мрії. Взагалі, Пантелеймон Олександрович – цікава, багаторівнева, неоднозначна особистість із складним внутрішнім світом. Те ж саме стосується його спадщини. Попри велику популярність у літературознавстві та історіографії, він досі належним чином ще не розкритий.

---

⁷ Там само. С. 145–146.

⁸ Там само. С. 18–19.

⁹ *Пантелеймон Куліш*. Листи до М. Д. Білозерського / Упоряд., вступна стаття й коментарі О. Федорука. Львів–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997. С. 89.

Повертаючись до нашої теми, зауважимо, що Миколі Костомарову доля подарувала інший сценарій, і до 1858 р. життєві шляхи колишніх приятелів не перетиналися. Історику довелося майже безвиїзно перебувати у Саратові. Життя Костомарова у засланні не слід уявляти у мученицьких фарбах, оскільки його вдача і творча душа сприяли формуванню відповідного соціокультурного оточення у нових обставинах. На згадку про річне перебування у Петропавлівській фортеці Миколі Івановичу залишився поганий стан здоров'я, тому спочатку він намагався відпочити, але надовго його не вистачило. Вчений обійняв посаду секретаря губернського статистичного комітету, де продовжив займатися улюбленою справою: збирав фольклорно-етнографічний матеріал, вивчав історичні документи, писав літературні твори на історичну тематику тощо. Навколо нього поступово сформувалося інтелектуальне середовище, у якому були М. Чернишевський, Д. Мордовець з дружиною Г. Пасхаловою, О. Пипін та ін., причому стосунки з ними встановилися на довгі роки. З Д. Мордовцем вони переросли у найтіснішу дружбу, засновану на спільних історико-літературних інтересах. Микола Костомаров вплинув на формування наукового світогляду Мордовця, спрямував потяг до україністики, ділився з ним архівними знахідками, згодом сприяв публікації творів письменника у передових виданнях. Вечорами нові співрозмовники влаштовували звичні для вченого “вівторки”, що закарбувалися у пам'яті всіх як літературні концерти. З дружиною Д. Мордовця, Г. Пасхаловою, вчений приятелював не менше: разом вони захоплювалися етнографією, фольклором і навіть астрономією. М. Костомаров завжди був людиною із захопленнями, тут він почав займатися гіпнозом, який тоді називали “магнетизмом”¹⁰. Для людей, які не знали його близько, він здебільшого був схожим на дивака: його зовнішній вигляд, заняття були незрозумілими, однак щирість, доброзичливість викликали позитивні емоції.

---

¹⁰ *Мордовцева-Александрова В.* Микола Іванович Костомаров і його приятелі (дещо із споминів) // Україна. 1927. Кн. 5. С. 73–74.

У 50-х рр. XIX ст. в Російську імперію, навіть у провінцію проникли ідеї європейської революції “весна народів”. У Саратові першим поціновувачем нового мислення була гімназійна молодь. Вони часто збиралися на квартирі у Мордовців, де, за словами В. Мордовцевої, “першу скрипку” грав М. Костомаров. Читали передову літературу, дискутували, мріяли і сподівалися, що нарешті почнеться світле омріяне майбутнє. Погодьтеся, що ситуація була дуже схожою на київську часів братства¹¹. Для заслання було важливо, щоб його думки мали відгук у молодих серцях. Захоплення історією козацтва проявлялося у організації візуалізації доби героїчних походів на турецькі фортеці, під час якої історик виступав консультантом. Спільно виготовляли з картону макети козацьких чайок, османських фортець, а місцем подій обирали ставок, до якого сходилися усі очі. Костомаров, спостерігаючи реконструкцію, радів не менше, аніж сільські хлопчачки.

Попри усі розваги, згадані очевидцями, на передньому плані в історика стояла наукова діяльність. Він практикував написання літературних творів, які не стали шедеврами, однак, на думку І. Франка, були живими, енергійними, незвичними і від того цікавими. Найпомітнішою критик вважав російськомовну драматичну поему “Юпитер светлый плывет по зеленым водам киммерийским”, написану 1852 р. під час лікування в Криму на основі україномовної поеми “Пантікапея”. І. Франко вважав її одним із “найзамітніших та найглибше продуманих творів, якими може повеличатися російське письменство XIX віку”. У 1915 р. письменник перекладає поему українською під назвою “На руїнах Пантікапеї”, щоб “присвоїти сей твір нашому письменству та додати рівночасно нев’янучу квітку до вінця слави М. Костомарова”¹².

Фактично одразу після прибуття до Саратова вчений пише російською мовою алюзійну політичну драму “Кремуций Корд”, у якій виливає читачу весь свій біль, спричинений арештом та

---

¹¹ Там само. С. 75.

¹² Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ, 1985. Т. 41. С. 281.

ув'язненням. Герої мають цілком конкретних прототипів – дійових осіб київської трагедії, включаючи самого автора, їх устами Костомаров розкриває власний республіканський світогляд та ставлення до царизму. Твір побачив світ лише 1862 р. на сторінках “Современника” і одразу був помічений завдяки схвальній рецензії М. Салтикова-Щедрина¹³. Ми не будемо зупинятися на літературознавчій критиці, однак наведемо надактуальні думки Костомарова, вкладені в уста Тиберія: “Таких істориків, як Кремуцій Корд, ми поважаємо, але нам вони не потрібні. Нам потрібні історики, котрі б хвалили те, що нам подобається, засуджували б те, чого ми не любимо... О народ, жадібний до рабства, як гравець до грошей, як пристрасний до жінки! Ти сам подаєш мені нагайку. Я б'ю тебе – і запевняю, що люблю тебе; я запрягаю тебе – і запевняю, що я зберігач твого спокою! Підлійте, підлійте, римляни, втішайте Тиберія, який вас зневажає!”¹⁴ (переклад українською. – О. Г.). Загалом, в основі багатьох творів Миколи Костомарова лежить багатовікова мудрість людства, яку він почерпнув із літописів, архівних джерел та поклав на сучасне суспільно-політичне тло, поєднавши таким чином власну долю з історією народу. Автор говорить устами своїх героїв, не маючи можливості відкрито виступити проти несправедливості.

У Саратові М. Костомаров невпинно продовжував писати історичні розвідки. Зокрема він продовжив роботу над “Бунтом Стеньки Разина” та “Богданом Хмельницьким” (останнього він задумав ще в 1843 р.)¹⁵. Починаючи з 1849 р., він завдяки приватному листуванню з колегами, поновлює дослідження улюбленої теми, не маючи дозволу на публікацію.

З 1850 р. М. Костомаров неодноразово листовно звертається до чиновників з проханням виїхати на лікування. Його пове-

---

¹³ Салтиков-Щедрин М. Е. “Кремуций Корд”. Соч. Н. Костомарова. СПб., 1862 г. // Современник. 1863. № 1–2. С. 123–126.

¹⁴ Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова. URL: <https://bit.ly/30oRfoM>.

¹⁵ Гончар Ольга. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2017. С. 211.

дінку розглядають “під мікроскопом” майже два роки, нарешті влітку 1852 р. він отримав дозвіл лікуватися в Криму¹⁶. Ця подорож була корисною для фізичного стану вченого, а також надихнула його до літературної діяльності. З 1854 р. вчений звертається до графа О. Орлова та Л. Дубельта з проханням звільнити його із заслання та зняти нагляд. Однак це знову викликає занепокоєння у влади. Цікавою є довідка, видана сумнозвісним III відділенням. Зокрема там зазначено, що Костомаров поводить себе “скромно і добре”, а його соратники по товариству М. Гулак і П. Куліш уже звільнені. Останньому ще у 1850 р. дозволено “жити і служити, де забажає, не виключаючи столиць, окрім вченої частини”¹⁷. З початку 1855 р. Микола Костомаров був призначений діловодом Саратовського статистичного управління, і цю посаду він використав у своїх наукових інтересах, збираючи економічні та статистичні дані про Саратовщину.

У травні 1855 р. М. Костомаров наважується звернутися до нового імператора Олександра II з проханням звільнити його з-під “найсуворішого нагляду”, запевнивши царя у своєму глибокому каятті¹⁸. У червні того ж року О. Орлов і Л. Дубельт надали імператору довідку про підтримку Костомарова, мотивуючи благонадійністю засланця та звільненням його товаришів, у т. ч. й П. Куліша, які не менше провинилися, однак давно на свободі¹⁹. На цьому документі цар наклав резолюцію “згоден”. Восени 1855 р. Микола Костомаров нарешті покидає Саратов та виїздить до Петербурга, де чотири місяці без відпочинку присвячує роботі у Публічній бібліотеці, допомагаючи “Богдана Хмельницького”. Навесні 1856 р. перший варіант праці був готовий, однак йому потрібно було пройти “сім кіл пекла” у цензурних лещатах. Докладно про це ми вже писали,

---

¹⁶ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1. С. 334–337.

¹⁷ Там само. С. 349.

¹⁸ Там само. С. 350.

¹⁹ Там само. С. 351.

тому не будемо вдаватися у подробиці²⁰. Твір побачив світ на сторінках часопису “Отечественные записки”, який публікував його протягом всього 1857 р. Студія мала шалений успіх та викликала широку дискусію, у т. ч. й з українофілами²¹. Можна сказати, що з цього моменту Микола Костомаров стає центральною постаттю українофільського руху в Російській імперії та об’єктом критики російських слов’янофілів, “кишенькових” істориків, які стояли на сторожі самодержавства. Сама праця є унікальною не тільки в українській історіографії, але й в науковій кар’єрі самого автора. Вона виношувалася протягом сорока років (від задуму у 1843 р. до останнього варіанту у 1884 р.), пережила кілька перевидань (1859, 1870 та 1884 р.) та принесла просто-таки фантастичну популярність М. Костомарову. Цікаво, що він не оп’янів від слави (хоч на початках, можливо, його це потішало), однак згодом, коли безперервно тривали публічні напади у пресі, і він змушений був відповідати на них, слава ставала гіркою, як полин, та відволікала від наукових пошуків.

Друга половина 1850-х рр. для П. Куліша теж була плідною у творчому плані. Вийшли “Записки о Южной Руси”, де автор новаторськи підійшов до українського історієписання. Поєднання етнографічного матеріалу із власним текстом у вигляді вступу, у якому розкривалися обставини та умови збирання дум, легенд, пісень, їх походження та побутування в народі – все це свідчило про використання оригінальної методики історичного письма. За словами Є. Нахліка, П. Куліш “продемонстрував власний спосіб народовивчення”²². У серпні 1856 р. він здійснив подорож Україною, щоб віднайти сили для творчості. Так він робив щоразу, коли починалася депресія, у пошуках натхнення письменник їхав на батьківщину. Але цього разу у Куліша була

---

²⁰ Гончар Ольга. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. С. 219–220.

²¹ Там само. С. 215.

²² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. Київ, 2007. С. 112.

й практична мета. Об'їздивши кілька повітів, спілкуючись з народом, зібравши деякі матеріали, Пантелеймон Олександрович відвідав родові маєтки Тарновських, Галаганів, Бальменів, сподіваючись на творчу та меценатську підтримку своєї видавничої справи. Останній із згаданих друзів, наприклад, намалював ілюстрації до роману “Чорна рада” та новели “Орися”²³, а В. Тарновський (старший) під впливом “проповідей” Куліша, вирішив фінансувати публікацію його творів²⁴.

Цікавий випадок стався з другим томом “Записок о Южной Руси”, у якому письменник вирішив вмістити сатиричну поезію про духовенство часів унії – “Баллада из времен Унии”. Дивно, але цензор не звернув на неї уваги. Частина примірників уже було розповсюджено, аж ось випадково П. Куліш зустрівся з російським поетом О. Толстим і той порадив йому вилучити твір, щоб уникнути неприємностей з церквою та владою. Автору довелося порушувати нумерацію, тому що іншого виходу не було. На нашу думку, П. Куліш пам’ятав історію заборони першої дисертації М. Костомарова, хоч він і не згадував про це у листуванні. Г. Галагану було подаровано збірку із згаданим твором, а у супровідному листі значилося: “Там есть легенда про попа-унита. Хоч її цензор і пропустив, а для продажи я вирізав із екземплярів, щоб не вз’їлись на мене попи, бо на злодію горить шапка”²⁵.

Микола Костомаров схвально відгукнувся на працю колеги і написав рецензію в “Отечественных записках”²⁶. Того ж року історик опублікував перший варіант студії про Богдана Хмельницького – “Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России”. Твори Костомарова і Куліша були рецензовані метром козакознавства Михайлом Максимовичем. Перший добряче отримав “на горіхи” за хиби свого твору, не образився, написав

---

²³ Там само. С. 105.

²⁴ Там само. С. 106.

²⁵ Там само. С. 113–114.

²⁶ *Костомаров Н.* Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Том 1. 1856. (Рецензия) // Отечественные записки. 1857. Т. СХІІ. С. 41–74; *Его же.* Записки о Южной Руси. Т. 2 // Там же. Т. СХІV. С. 1–24.

відповідь і серйозно сприйняв зауваження. П. Куліш, навпаки, поставився до критики болісно, з “досадою і гідністю” і відповідав, що щира прихильність до рідного краю і народу – то його релігія, яка врятувала його від смерті і врятує ще тисячі людей. Подальша полеміка з М. Максимовичем підірвала давню дружбу наставника з учнем. Зрештою, П. Куліш вважав, що вчитель підіграє недоброзичливцям-чужинцям, і перервав багаторічне листування з ним²⁷. Письменник не зміг перебороти образу і в подальшому нападав на Максимовича з характерним йому переходом з творчості на особистість, жорстко кепкував, очевидно, бажаючи помсти. В одному з листів він писав наступне: “Ви побачите, як я розчавлю його своїм підбором як письменника і як людину”²⁸ (переклад з російської. – О. Г.). Ці слова додають темних фарб у портрет Куліша. Проповідувана ним християнська філософія у реальному житті залишалася, як бачимо, теорією. Нічого подібного ми не зустрічали у Костомарова, хоч його критикували монстри тогочасної російської науки й публіцистики! Прикметно, що доля ключових творів обох діячів (“Богдан Хмельницький” і “Чорна рада”) була, насамперед, у руках цензури. Їх навіть читав один і той самий цензор І. Лажечников, який так “кроїв і перешивав”, що аж шмаття летіло, але все ж дав хід публікації²⁹. П. Кулішу прийшлося набратися терпіння й звертатися до чиновників, які мали прихильність до нього, його знайомих або до української тематики³⁰. Так, на “Чорну раду” виділив кошти М. Юзефович³¹, а поручився особисто обер-прокурор О. Толстой³². Із спогадів сучасників дізнаємося, як важко було письменнику в часи заборони писати щось про Україну. Так, дочка С. Аксакова Віра згадувала, що Пантелеймон Олександрович часто їх відвідував і

---

²⁷ *Нахлік Є.* Вказ. праця. С. 117.

²⁸ Там само. С.119.

²⁹ *Гончар Ольга.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. С. 219.

³⁰ *Нахлік Є. К.* Вказ. праця. С. 120–122.

³¹ *Петров В.* Вказ. праця. С. 324.

³² *Нахлік Є. К.* Вказ. праця. С. 121.

читав свої твори. Зокрема, у 1854 р. він познайомив своїх шанувальників з “Чорною радою”, і вона сподобалась слухачам. Віра вважала, що Кулішу потрібно написати багато романів на українську тематику, але він говорить про нереальність таких планів через брак моральних сил³³.

Отже, попри помилування Олександром II наших діячів, пильність Головного цензурного управління та інших контролюючих органів була аж занадто високою. Минали місяці й роки, поки твори виходили у світ. Зате реакція читацького загалу компенсувала муки творчості. Особливо М. Костомаров відчув це, коли “його гетьмана” надрукували. Далі в житті друзів настав період відносної свободи творчості та шаленої слави. Але перед тим, як перейти до нового етапу життя Костомарова й Куліша, зробимо деякі зауваги. Наші герої цілком вписуються у епоху романтизму не тільки творчістю, але й характерами й душевними поривами. Вони глибоко переживають будь-які конфлікти, чи то з владою, чи то з коханими, чи то з власними принципами й переконаннями. Коли М. Костомаров був засуджений і засланий до Саратова, йому довелося добровільно-примусово відмовитися від одруження зі своєю Аліною. Навіть тоді, коли вона випросила дозвіл на приїзд нареченого до Києва для шлюбної церемонії, Микола Іванович не наважився на одруження. Його відношення до жінки, як до божества, а до кохання, як до чогось чистого і високого, примусило дати “відворот-поворот” Аліні Крагельській, бо він вважав себе нікчемним засланцем, становище якого недостойне справжньої пані. Романтичне переконання не принесло щастя ані йому, ані його обраниці. Аліна була ображена і згодом вийшла за нелюба, а Костомаров продовжував її кохати понад двадцять років, у той час, коли за ним побивалися дуже достойні жінки. І хоч Бог з’єднав долі закоханих на цілих десять років, однак благородний порив самопожертви приніс обом так багато страждань.

У житті Куліша постійно були душевні муки, які частково виливалися у листуванні. У молодості він почувався принижено

---

³³ *Петров В.* Вказ. праця. С. 81.

через простонародне походження, у зрілі роки письменник вважав себе недооціненим. Дуже болісно він сприймав численні повороти долі, яка невтомно випробовувала його на міцність. Будь-яка перепона на шляху вдавалася Кулішу трагедією. Перебуваючи у полоні християнської філософії, упиваючись читанням Псалтиря чи Біблії, він у реальному житті залишався далеко не праведником, а в очах сучасників – людиною скандальною, невірноваженою і непостійною. Але крізь усі недоліки неозброєним оком видніється душа, яка щиро любить свій народ і батьківщину, задумується над трагізмом історичного розвитку і шукає власні шляхи виходу із темряви.

Смерть імператора Миколи I нагадувала несподіваний прихід весни і дарувала надії всьому російському суспільству, а відтак М. Костомаров і П. Куліш сприймали її як шанс на реалізацію своїх творчих планів. Вони обоє раділи початку реформ, хоч і знаходилися географічно далеко.

Для Пантелеймона Олександровича переломним став лютий 1856 р., оскільки, на думку В. Петрова, тоді він перебрався до Петербурга, залишивши у минулому роки, коли він був “ні в сих, ні в тих”, не знав, де йому оселитися, чим займатися, якій справі віддати належну увагу. Дослідник вважає, що тоді П. Куліш “зіскочив з рейок”³⁴. По дорозі з Києва до Петербурга він заїхав у Москву, де дізнався про надання йому дозволу на друкування “Записок о Южной Руси”. Ліберально-демократичні настрої російського суспільства він сприймав крізь призму своєї діяльності і тому в одному із листів до О. Навроцького писав: “Із Костомари зняли заперет, да мало з його користи, бо мішаються в писательське діло і темним своїм розумом указують поправки. Нехай їй цур такій волі!”³⁵. Однак розвій громадського життя у Москві все ж захопив в полон невгамовного письменника. У результаті він налагодив стосунки з редакцією часопису “Русская беседа”, який мав слов’янофільський напрям. Наміри його були проукраїнськими – треба було нагадати

---

³⁴ *Петров В.* Вказ. праця. С. 167.

³⁵ Автобіографія Н. И. Костомарова / Под ред. О. Котельникова. Москва: Задруга, 1922. С. 125–126.

“великоросам” про існування інших національностей на імперських теренах, насамперед, української та польської. Слов’янський світ манив його не менше, аніж десять років тому. Зв’язки Куліша зі слов’янофілами пояснюються тим, що вони були опозиціонерами до влади та уряду, а отже, притягували письменника, який маявся від того, що з 1847 р. його зарахували до “неблагодійних”. Але поки що не все було так погано. У 1857 р. діячу вдалося видати свою “Граматку” п’ятитисячним накладом, “і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну півкарбованця, а на Україні звелів продавати дешевше, ніж стояла йому самому; до того, багацько тих «Грамоток» пороздаровував усюди”, бо “думка про народню освіту була найлюбішою думкою Кулішевою”³⁶. Але водночас у світогляді письменника відбувалися трансформація внаслідок відірваності від України й перебування у російсько-слов’янофільському оточенні. Може тому в його листах з’являються промосковські настрої. Так, у посланні до М. Юзефовича він пише: “Ми з Московською Землею не ворогуєм і любим московську словесність, як і свою руськую. Сохрани нас Боже Московської землі одбігати! Се тільки москалі нас одбігали, кидавши нас то орді, то ляхам на поталу!”³⁷. Здається, що Куліш підспівує Юзефовичу, закриваючи очі на його роль у розгромі Кирило-Мефодіївського товариства. Взагалі, 1850-ті роки важко далися письменникові, бо він провів їх у боротьбі з державною машиною. У другій половині 50-х рр. його переповнюють ідеї аполітичного культурництва або “мистецтва заради мистецтва”, а народництво обростає закличками до “вищої правди”, яка полягає у покірності владі, відмові від відкритої боротьби за українську свободу в ім’я збереження духовного багатства народу. Ці

---

³⁶ Повість про український народ. Моє життя (Жизнь Куліша). Хугірська філософія і віддалена од світу поезія. /Упоряд., передмова, переклад, примітки О. Шокала. Київ: Редакція журналу “Український Світ”, 2005. С. 130.

³⁷ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Під ред. Ю. Луцького; передмова Ю. Шевельова. Нью-Йорк–Торонто, 1984. С. 92.

мотиви ілюструються епістолярієм 1856–1857 рр., коли задекларовані Олександром II реформи йшли повільно, а Куліш, мандруючи Україною, скрізь бачив “старі порядки” і ганебне становище народу. Він вважав, що тут мали б рости самі троянди, але повсюди буяють лише будяки. У таких обставинах він закликає до “спасіння” через “доброту і благість душевну”³⁸. Однак при цьому П. Куліш підносить громадську місію письменника як спасителя культурної своєрідності народу. Не поспішаймо звинувачувати письменника у слабкості, адже в тих умовах боротьба за політичну незалежність була неможливою. П. Куліш вбачав свою місію у просвітництві. Він щиро вважав, що на зміну козаку прийшов письменник: “Книжки підопруть наше діло на довго”³⁹. Але поміж тим усвідомлював, що українська інтелігенція, попри свою особливу роль в житті народу, накрита “мокрим рядном” бюрократичної машини, “туманіє”: “І самі ми, тиї люде, котрі здаємось кращі од інших, самі ми ходимо часом у тумані і живемо чужою оманю, не бачачи й серцем не чуючи рідного, святого добра свого”⁴⁰. П. Куліш завжди залишається собою: то він в стані крайнього песимізму (“життя розбило мене в прах”⁴¹), то на вершині щастя (“все, мовляв, як-найкраще в цьому, мовити, найкращому із світів”)⁴². Письменник відчував свою винятковість і спроможність самотійно здійснити те, що вважав за потрібне, навіть якщо це не відповідало запитам суспільства. Він вірив, що працює не тільки для сучасності, але й для майбутнього, у якому його будуть пам’ятати і шанувати. Це спричинилося через неможливість задовольнити своє еґо і стати першим у літературному пантеоні тих часів, але він був певен у власній месійності.

Отже, отримавши дозвіл на друкування своїх творів, 1856 р. П. Куліш береться за влаштування власного видавництва. Для цього він мобілізує свої комунікаційні навички і знаходить

---

³⁸ *Петров В.* Вказ. праця. С. 289.

³⁹ Там само. С. 291.

⁴⁰ Там само. С. 294.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. С. 296.

спонсорів, про яких ми вже писали. Його творчість нарешті стала затребувана суспільством, що виходило із миколаївської темряви. Однак у особистому житті тривала “системна перманентна криза”. Близьке оточення Пантелеймона Олександровича було одностайне у висновку, що він зверхньо ставиться до дружини, вважає її малоосвіченою простачкою, здатною лише поратися на кухні. Олександра Михайлівна важко переживала своє становище, тому її фізичний і психічний стан погіршувався. Про це свідчить листування обох з різними особами та епістолярій оточення, який обговорював сімейні проблеми Кулішів. У листах до дружини письменник демонстрував любов, повагу і піклування, але коли вони возз’єднувалися, всім було зрозуміло, що палкі почуття в минулому. Олександра Михайлівна відчувала і розуміла, що чоловік вважає її чужою у “вищому світі” і соромиться її. За це його називали “чудною людиною”, оскільки жінка уже при першому знайомстві справляла зовсім інше враження. Так, вона була простою, однак наповненою неймовірною любов’ю, відданістю і жертвовністю, аж до самоприниження. Внаслідок глибоких внутрішніх страждань вона хворіла, але не хотіла цим обтяжувати свого чоловіка. П. Куліш не сприймав це як жертву, хоч і переживав через хворобу дружини. Для нього важливішим був власний імідж в петербурзькому товаристві, аніж сімейне щастя. Наприклад, свого приятеля С. Аксакова він називав Богом і вважав майже подвигом те, що представив дружину друзям. Аксакови ж не були надто вимогливими, вони прийняли Олександрю Михайлівну дуже тепло, оцінили її чесноти, і здається, більше, ніж її чоловік⁴³. І хоч Пантелеймон Олександрович називає дружину своїм серцем, однак на тлі його численних позашлюбних романів, це виглядає абсурдом. На щастя, на початку 1858 р. хвороба відступила, і родина відправилися у закордонну мандрівку. Напередодні від’їзду, у лютому 1858 р., у листі до Кобзаря Куліш описує свої мрії: “Що за добро було б, якби нас Господь докупи звів да якби ми пожили по-сусідськи хоч один рік, да й

---

⁴³ *Петров В.* Вказ. праця. С. 349–350.

Костомару до себе приманили. Порозумнішали б усі троє! Що ж коли йдемо різно трьома шляхами”⁴⁴. Отже, ми бачимо, з початком “олександрівської відлиги” письменник не полишав надії відновити спілкування з побратимами. Це відбудеться трохи згодом.

Дивно, як Кулішеві вдавалося одночасно займатися і сімейними справами, і творчістю, і організаторською діяльністю. З червня 1857 р. почала працювати єдина українська друкарня Російської імперії, і це було улюблене дітище нашого письменника. Його запальний характер тут став у нагоді, оскільки треба було домогтися дозволу, знайти приміщення, обладнання, спонсорів тощо. Увесь гонорар за видання творів і листів М. Гоголя (три тисячі рублів) він пустив на друкарню. Під час закордонної поїздки 1858 р. письменник придбав у Берліні коштovanу друкарську машину. Справа пішла! Тоді ж на його шляху з’явилася “фатальна жінка” української літератури, дружина побратима О. Марковича. Той несподівано попросив надрукувати у другому томі “Записок о Южной Руси” “Народні оповідання” Марії Олександрівни, і Куліш погодився, однак відклав через її етнографічний характер. Невдовзі письменник розгледів “чистий, непорочний, повний свіжості твір”⁴⁵, але для оприлюднення йому прийшлося добряче попрацювати над текстом і придумати чоловічий псевдонім. Так на українському літературному небосхилі з’явилася нова зірка – Марко Вовчок. Пантелеймон Олександрович став “хрещеним батьком” дебютантки. На початку 1858 р. “Народні оповідання” почали продаватися, і письменник радів і пишався цим, оскільки відчував свою причетність до майбутнього літератури України.

У 1859 р. вийшов російський переклад оповідань Марка Вовчка, який здійснив І. Тургенєв. З цього моменту починається змагання між Кулішем і Тургенєвим за прихильність письменниці, яка увірвалася у літературний бомонд імперії і збурила його. Ми не будемо заглиблюватися у подробиці цього “трикут-

---

⁴⁴ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... С. 131.

⁴⁵ *Нахлік Є. К.* Вказ. праця. С. 130.

ника кохання”, лише зазначимо, що для нашого письменника він став у певній мірі фатальним, як і сама Марко Вовчок для престижної чоловічої аудиторії того часу. Куліш захопився і так бажав оволодіти увагою і повною прихильністю своєї “похресниці”, що сприймав її співпрацю з Тургенєвим як зраду. З того часу він “в усьому світі не знаходив спокою”, бо звик відчувати повну владу над жінками. Попри все це доля відволікає його в іншому напрямі, де він нарешті й мріяв бути. Він відновлює спілкування з Костомаровим, Білозерським і Шевченком.

Після коронації Олександра II М. Костомаров дізнався, що його звільняють від нагляду, однак “розпорядження в бозі спочилого государя про заборону Костомарову служити по вченій частині повинно залишатися у всій силі”⁴⁶. Це дало можливість виїхати із Саратова, відвідати Москву і Петербург, де місцеві лікарі одноставно винесли йому вердикт про початок розвитку хвороби очей – катаракти. Це означало, що зір буде тільки погіршуватися, однак Микола Іванович навесні 1857 р. під впливом п’яної свободи вирушив у закордонне турне. Нам не відомо, чи листувався він з другом у цей час, але наміри в обох були однаковими – повернутися до наукових досліджень. Щоб надихнутися європейським просвітництвом, Костомаров відвідав Швецію і попрацював з державним архівом періоду Північної війни. Тоді були зроблені перші кроки на шляху до написання історичної монографії “Мазепа”. Далі було багато міст Німеччини, яка вразила своєю готично-лицарською архітектурою. Потім був Париж, кілька міст Швейцарії і Альпи, Італія, Словенія. Скрізь історик відвідував місця, які були пов’язані з відомими йому історичними подіями, оглядав архітектуру різних стилів, працював у бібліотеках, спілкувався з місцевими жителями, ставав очевидцем народних звичаїв та обрядів, скуповував літературу слов’янськими мовами. Тоді ж він прийшов до висновку, що в Європі “слов’янство животіє в одній низинній

---

⁴⁶ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1990. С. 501.

сфері робочого народу – доля, однакова для багатьох слов'янських народів”⁴⁷.

Потім були Відень, Прага і знайомство з “патріархом чеського слов'янства” Вацлавом Ганкою. Ця зустріч мала найбільшу наукову цінність, тому що Костомарову пощастило багато спілкуватися, насолоджуючись авторськими екскурсіями знаного славіста, а також попрацювати в університетській бібліотеці. В. Ганка на знак пошани подарував відомому в Європі перекладачеві Краледворського рукопису кілька своїх творів⁴⁸. Те, що у київський період для Костомарова було лише мрією, наприкінці 50-х рр. здійснилося, а слов'янознавча тематика залишалася улюбленою до кінця життя. Згодом європейський славістичний Олімп увінчається офіційним визнанням костомаровського внеску – його оберуть почесним членом Сербського вченого дружества та Південно-слов'янської академії.

Услід за Костомаровим 1858 р. Європу відвідав П. Куліш. Основна мета – це пізнання слов'янського світу і порівняння його з іншими європейськими народами. Він ретельно готувався до подорожі: читав слов'янознавчу літературу, але не минав інформації про французів, італійців, англійців та іспанців для того, щоб “краще зрозуміти Слов'ян у їх теперішньому і майбутньому”. Письменник намагався розвіяти негативний образ європейського світу, що панував серед прихильників часопису “Русская беседа”⁴⁹. Однак Куліш отримав неоднозначні враження. Відвідуючи Берлін, Брюссель, Страсбург, він звернув увагу на помітну облаштованість порівняно з Російською імперією, однак його більше вразило інше – мертва духовність ситої закордонної аристократії, яка тільки формально називалася християнами, насправді сповідуючи споживацьке відношення до біднішої частини населення. Попри відчутний демократизм Європа для Куліша не склала іспит на впорядкування соціальних нерівностей. Пантелеймон Олександрович знайшов безліч

---

⁴⁷ Там же. С. 516.

⁴⁸ *Костомаров Н. И.* Автобіографія / Под ред. В. Котельникова Москва: Задруга, 1922. С. 247.

⁴⁹ *Петров В.* Вказ. праця. С. 368.

аргументів на користь своєї хуторянської теорії, яка у його світогляді набула рис аграрного соціалізму. Куліш підтримує гасло “багатий має поділитися з бідним”, індустріальне місто має поступитися позицією перед селом / хутором, оскільки урбанізація посилює соціальну нерівність. Отже, після цієї поїздки письменник повертається з думкою, що західноєвропейська цивілізація не варта, щоб на неї рівнятися. Роки пройшли, але кирило-мефодіївська ідеологія залишила глибокий слід у світогляді і Куліша, і Костомарова. Але у самоідентифікації діячів наприкінці 50-х рр. була прірва. П. Куліш “в усьому світі не мав покою”, весь час метався між різними видами діяльності, здебільшого безсистемно, тому, на думку В. Петрова, був “парламентар без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу, людина великих планів і великих підприємств без матеріальної бази, з обмеженими можливостями, він завсіди віритиме, що найвища радість, приступна людині, це радість піти з великого міста на хутір, до природи, в примітив, і бачити ранок перед сходом сонця!”⁵⁰.

Щодо Костомарова, то він, навпаки, після поїздки за кордон переживав період небувалого підйому. Нарешті він міг займатися тим, що йому було до душі – наукою. А тут ще й радісна новина про наближення селянської реформи! Це була невимовна радість для людини з кріпацьким минулим. Микола Іванович повернувся на деякий час у Саратов і там дізнався про візит Т. Шевченка. Згодом його повідомили про перебування Кобзаря у Нижньому Новгороді, Костомаров їде його шукати, але не встигає. Влітку 1858 р. історик повертається до Петербурга з готовим до друку “Бунтом Стеньки Разина”. У липні він дізнається про перебування Шевченка в Академії мистецтв, де йому виділили майстерню і житло, і одразу прямує туди. Зустріч братчиків була надзвичайно зворушливою, вона описана у багатьох художніх творах і варта кіносценарія, адже Тарас Григорович довго не впізнавав товариша, навіть після виголошення Костомаровим фрази, яку той сказав 1847 р.: “Отож говорив ти,

---

⁵⁰ Там само. С. 378.

що побачимось і будемо жити разом у Петербурзі – так і сталося!”⁵¹. Ані голос, ані зовнішній вигляд цієї людини не нагадували Шевченку того київського професора, якого він бачив востаннє одинадцять років тому. Коли ж нарешті він зрозумів, то заплакав, обійняв і поцілував друга. Знову були теплі зустрічі, розмови, мрії, але наприкінці літа історик запропонував вигідну у матеріальному відношенні посаду діловода Саратовського губернського управління з селянської реформи. Він не відмовив, бо, як кажуть, тут зійшлися всі зірки – і цікава робота, і достойна платня. Понад пів року Костомаров займався підготовкою реформи, а коли справа йшла до завершення, він отримав несподіване запрошення на кафедру Петербурзького університету. Це була найрадісніша звістка після звільнення. Бажання повернутися до студентської аудиторії не покидало колишнього професора, а тут ще й столичний університет. Повертаючись до Петербурга, він зупинився у Москві, щоб натхненно попрацювати в Архіві іноземних справ. У травні 1859 р. прибув до столиці і поселився поблизу Публічної бібліотеки. Але справа Костомарова гальмувалася, оскільки заборона “служити по науковій частині” ще не була деактивована. І хоч Олександр II представляли подання, однак чутки про “недобромисну” працю Костомарова “Бунт Стеньки Разина” дійшли до нього. Несподівано імператор вирішив прочитати цей твір і лише опісля цього винести вердикт. І таки прочитав, йому сподобалось, про що Костомарова повідомив міністр Є. Ковалевський. Отже, у жовтні 1859 р. вченому було дозволено “служити по науковій частині”. Ця подія стала відправною точкою зіркового злету вченого. Микола Костомаров враз посів місце серед топових інтелектуалів Російської імперії, зухвало вдершись на п’єдестал, а на тлі його харизматичності згасли зірки багатьох колег, які вважалися до цього непорушними авторитетами.

Поки Костомаров чекав “височайшого дозволу”, він зблизився зі своїми старими друзями Т. Шевченком, В. Білозерським

---

⁵¹ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. С. 256.

і П. Кулішем. У автобіографії вченого знаходимо деякі зауваги щодо психологічного стану Кобзаря в останні роки життя. Історик незмінно вважав його близьким другом і тому з боєм зазначав, що заслання не пройшло для Тараса безслідно – він став сумнішим і більше вживав міцних напоїв, відтак це негативно впливало на його фізичний стан, однак вислів Куліша про “п’яну музу” не розділяв. Більше того, він наголошував, що муза Шевченко “залишалася чистою, благородною, любила народ, сумувала разом з ним про його страждання, і ніколи не грішила неправдою і аморальністю”. Микола Іванович вважав, що письменник не має права звинувачувати Кобзаря у тому, що його покарала влада, бо й сам був засуджений⁵². Відчувається, що Костомаров і Куліш розійшлися в оцінках Шевченка ще за його життя.

Перша лекція М. Костомарова з руської історії зібрала чималу аудиторію старих і нових фанів ученого, а з кожною наступною їх число постійно зростало. Ідейною основою курсу став народницький напрям, який утвердився у науковому світогляді вченого за багато років дослідницької діяльності. Крім того, історію російської держави як об’єднання частин, які раніше були незалежними і зберегли свої особливості. Виявлення характерних рис народів, що входили до імперії, стало предметом дослідження Костомарова, який вважав, що всі вони мають різні прагнення і погляди на державність. Федеративна теорія вченого – це тема окремої студії. Слід зазначити, що дослідник бачив свою місію у постановці проблеми і відкритті дороги молодим, обдарованим і прогресивним. Університетська кафедра стала трибуною, з якої Костомаров закликав своїх слухачів подивитися на минуле Русі з різних ракурсів, відійшовши від офіційно усталених догм. Саме такий підхід зумовив величезний інтерес освіченої публіки до відкритих лекцій, що відбувалися у найбільших аудиторіях столичного університету. Як свідчать спогади одного із студентів того часу, там збиралися представники різних категорій населення. Окрім студентів і

---

⁵² Там же. С. 261.

професорів був присутній “увесь інтелігентний Петербург, чоловічий і жіночий, статський і воєнний..., весь університет, без різниці факультетів і курсів”. Послухати Костомарова могли люди різного соціального та економічного стану, і всі вони однаково були заворожені його лекторською харизмою так, що на їхніх обличчях відображалися емоції лектора, його настроїв і відношення до подій, що висвітлювалися. Прикметно, що завдяки ораторській майстерності професора історична наука в його обличчі мала величезний вплив на суспільство⁵³. Звичайно, популярності Костомарова сприяли його опальність – заборона дисертації, арешт, заслання тощо.

Великий інтерес був і до публікацій історика. У 1860 р. його лекція “Начало Руси” вийшла у журналі “Современник” і одразу викликала шквал критики. Одним з перших негативно відреагував Михайло Погодін, знаний в Росії історик з пантеону тодішніх класиків. Він сам запропонував публічну наукову дуель, а Костомарову довелося погодитися, хоч він і не бачив у цьому користі ані для науки, ані для себе. Все закінчилося тріумфом останнього. Подобиці цієї грандіозної події ми докладно описали у монографії⁵⁴. Диспут цікавий не лише проблемою, навколо якої він виник. Він демонструє настрої тодішнього суспільства, у якому історик і його творчість займали почесне місце.

Якщо згадана подія була тріумфом Миколи Костомарова як історика-радикала, то це ніяк не проектувалося на його стосунки з студентами Петербурзького університету тоді, коли вони сподівалися на підтримку у конфлікті з професором Павловим. Існує майже усталена з часів кінця XIX ст. думка щодо причин звільнення його з посади професора. Більшість дослідників, починаючи з М. Драгоманова, схиляється до того, що історик був далекий від нігілізму і відкритої боротьби з владою, а молодь хотіла бачити його у ролі теоретика і провідника

---

⁵³ *Острогорский Виктор*. Из истории моего учительства. Как я стал учителем. СПб., 1895. С. 54–56.

⁵⁴ *Гончар Ольга*. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. С. 193–204.

політичного руху. Після історії з братством, арешту і заслання Костомаров уникав відкритої боротьби і прагнув заглибитися у наукову царину. Але, на нашу думку, більш раціональною є висновок сучасної дослідниці Л. Іванової, зроблений на основі архівних документів. Вона стверджує, що за місяць до звільнення професора Олександр II отримав донос одного з цензорів щодо антисамодержавницької діяльності Костомарова, який на лекціях звеличував “Новгородську вольницю” та народний елемент. Резолюція імператора полягала у тому, що “загальне спрямування страшно, бо воно веде до революції. Після цього нічого дивуватися, якщо молодь у нас пройматиметься цими думками. Найпильніший нагляд за цими професорами конче потрібний”⁵⁵. Отже, втручання імператора мало вирішальний вплив на відставку Костомарова як нещодавно звільненого державного злочинця. Однак уникнути громадської діяльності йому все-таки не вдалося.

Як М. Костомаров, так і П. Куліш перманентно конфліктував з російськими слов’янофілами щодо визнання за українським народом права на самобутність і відрубність від “великоросів”. Так, у 1858 р. він у листі до С. Аксакова писав: “Ваше суспільство думає, що для нас клином зійшлась земля на Московському царстві, що ми створені для Московського царства...” (переклад з російської. – *О. Г.*). І якщо українці дадуть відповідь, то “ціла руська література складеться з нашого незгодного з вашим поглядом”⁵⁶. Більшість російських слов’янофілів співали в унісон з централістами на чолі з М. Катковим про небезпечність українофільства. Однак це не зупиняло полеміку, а лише підштовхувало українофілів до створення власної трибуни. Ось тут і стало в нагоді Кулішеве видавництво. Він мріяв публікувати україномовні збірники, тому для популяризації підготував оголошення, з яким ознайомив спочатку В. Білозерського, М. Костомарова, М. Симонова (Номиса) та польського друга, поета Е. Желіговського. Однак Білозерський

---

⁵⁵ *Іванова Л. Г.* М. Костомаров у Петербурзькій громаді // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. 15. С. 38.

⁵⁶ Там само.

(очевидно, порадившись із Костомаровим) вважав це небезпечним через критику царизму і відговорив письменника. Певні проблеми були і з цензурою, проте дозвіл все-таки видали. Зі щирою радістю видавець повідомляв Я. Головацького: “Пани московські добре вже второпали, що Україна – сама по собі нація, і, як тільки можуть, загороджують нам дорогу до самопізнання”⁵⁷. Перший збірник П. Куліш поспішав випустити доки його не заборонили. Так з’явилася “Хата”, у яку потрапили літературно-критичні та художні твори ініціатора, а також Т. Шевченка, М. Вовчка, Г. Барвінок, М. Номиса, Я. Щоголева, С. Гребінки та ін. Загалом письменник був задоволений реакцією громади, хоча вона й не була одностайною. Він підготував і другий випуск, а згодом планував щорічно публікувати ряд подібних зібрань з народними назвами “Левада”, “Пасіка”, “Гумно” тощо. Але для його друкарні настав час “Основи”. Про перший загальноукраїнський літературно-науковий вісник написано дуже багато, тому ми виділимо лише деякі аспекти, які об’єднували Куліша з Костомаровим на тлі фундації українського часопису.

Робота із заснування часопису почалася з 1859 р. Для її реалізації потрібно було “оббивати пороги” різних установ, підписуючи дозволи. Ця місія була покладена на В. Білозерського. Нарешті, у лютому 1860 р. вирішальний папір, підписаний цензором С. Лебедевим, було отримано, і робота закипіла. Авторський колектив умовно ділився на дві вікові групи: старша – бувші братчики, молодша – покоління шістдесятників – плеяда, сформована періодом “відлиги”. Костомаров і Куліш, без сумніву, були ідейними лідерами журналу. “Основа” стала авансеною передових досягнень публіцистики, літературної критики, етнографічної та історичної тематики. Зрештою, часопис згуртував піонерів громадівського руху, передовсім проклав шлях із Петербурга до Києва, інших провінційних центрів та маленьких містечок. За зразком цього “південно-руського літе-

---

⁵⁷ *Нахлік Є. К.* Вказ. праця. С. 138.

ратурно-наукового вісника” пізніше з’явився у Львові “Літературно-науковий вісник”⁵⁸.

Микола Костомаров із завзяттям взявся розбудувати стратегію журналу. Він намагався перетворити його на орган боротьби за українську мову. Так, він листовно звертався до фахівців із пропозицією підтримати “Основу”, щоб “показати, що південноруське наріччя є самобутня мова, а не органічна суміш російської з польською. Це необхідно: від цього залежить успіх нашої справи”⁵⁹. Напередодні та впродовж аграрної реформи 1861 р. постала проблема розвитку початкової освіти, оскільки переважна більшість сільського населення було неграмотним. З 1859 р. за рішенням влади започатковуються недільні школи з елементарним навчальним курсом і вивченням Закону Божого, де можна було безкоштовно отримати первинну освіту. Але проблема полягала у мові навчання. На тлі лінгвістичної дискусії щодо українського правопису усі засоби масової інформації жваво обговорювали доцільність / недоцільність україномовної освіти.

У середовищі українофілів теж все було непросто. Алфавітна війна зіштовхнула метра М. Максимовича з П. Кулішем і М. Костомаровим у битві за українську мову. М. Максимович вважав, що вона може слугувати лише джерелом збагачення російської⁶⁰, тоді коли наші громадівці наповну працювали, створюючи підручники, науково-популярну та наукову літературу і навіть фонд для добровільних пожертв населення на благо цієї справи.

---

⁵⁸ Там само. С. 141.

⁵⁹ *Бухбіндер Н.* Кілька записок М. І. Костомарова з 1869–1870 років // *Україна.* 1929. Кн. 10–11. С. 72.

⁶⁰ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДАК України. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2013. С. XVI.

Миколи Костомаров започаткував рубрику “Мысли южно-русса”, де обговорювалися важливі питання популяризації наукової літератури, рідномовної освіти. Головний меседж ученого полягав у тому, що українська мова має вийти за межі побутової і опанувати освітню та наукову сфери, адже “народ повинен вчитися, народ хоче вчитися; якщо ми не дамо йому засобів і способів вчитися рідною мовою – він стане вчитися чужою, і наша народність загине...”⁶¹.

П. Куліш, як і його товариші, не розлучався з думкою про народ. Так, він ініціював україномовний переклад Маніфесту від 19 лютого 1861 р. і “Положення про селян”. Спочатку він звертався до влади по дозвіл, а вже наступного дня зібрав М. Костомарова, В. Білозерського, О. Марковича на обговорення першого аркуша перекладу, щоб узгодити юридичну термінологію⁶². Прикметно, що у службовому листуванні він постійно відстоює свою позицію щодо української мови “...в наведеному мною досліді перекладу зроблено мною все, що можливо зробити по відношенню до загальнонародної мови української, котрої вивчення і введення у писемність складає предмет постійних моїх старань”⁶³. Але переклад зрештою так і не вийшов. Очевидно, П. Куліш не зміг погодитися із численними поправками, зробленими у чиновницьких кабінетах. Вони стосувалися переважно термінології, яку письменник перекладав українською, а не подавав російською, як того вимагали. І хоч справа була вельми важливою в принципі, проте Пантелеймон Олександрович стояв на своєму непохитно. Він не готовий був спалювати мову заради чиновницьких забаганок. У редакції “Основи” усі розуміли (насамперед, В. Білозерський, який обіймав посаду в канцелярії петербурзького губернатора), що справжня причина лежала у політичній площині, адже прийняття україномовних юридичних термінів дало б підстави у

---

⁶¹ Костомаров Н. Мысли южноруса // Основа. 1862. № 5. С. 2.

⁶² Вашкевич Г. Перевод П. А. Кулиша на украинский язык манифеста от 19 февраля 1861 г. и положения о крестьянах // Киевская старина. 1905. Кн. 2. С. 324.

⁶³ Там же. С. 329.

майбутньому застосовувати українську в діловодстві. На жаль, це було нереально в Російській імперії. Зневірившись, П. Куліш сказав: “Вони звикли до тієї української мови, якою розмовляють у Малоросії лакеї та покоївки” (переклад з російської. – *О. Г.*)⁶⁴. Якщо проаналізувати службові документи, стає очевидним, що кожен крок, зроблений в бік розвитку мови нашого народу, розглядався під мікроскопом, починаючи від цензорів і закінчуючи самим імператором. Тому все, що було здійснено П. Кулішем та М. Костомаровим у спілці з громадивцями – це подвиг не заради себе, а лише в ім’я майбутнього.

З моменту повернення братчиків із заслання, особливо у 1861–1862 рр., у часи “Основи”, був пік подвижницької діяльності наших діячів на ниві української національної ідеї. Варто лише згадати одну з найпопулярніших праць Костомарова “Дві руські народності”, яку М. Драгоманов назвав “азбукою українського націоналізму”. Скільки стріл було випущено опонентами в бік історика! На нього не гавкали, мабуть, лише собаки у дворі. Поляки, москалі, слов’янофіли, малороси – всі намагалися вкусити за глибоке переконання у самобутності українства. Так, у 1861 р. П. Куліш пише О. Кониському про полеміку М. Костомарова з слов’янофілом С. Аксаковим: “Костомаров лає Аксакова, як собаку, за московський його розум і за те, що визиває нас на герць, забезпечивши себе такою зброєю, проти котрої нашому братові бити шкода”⁶⁵.

Не забуваймо, що “Основа” стала платформою і для “красного письменства”. На її сторінках були твори найпопулярніших письменників тієї доби. Родзинкою та окрасою часопису, звичайно, були поезії Т. Шевченка, які вийшли посмертно. Смерть Кобзаря була великим потрясінням і втратою для всього слов’янського світу, а для Куліша з Костомаровим то була ще й особиста трагедія. На очах друзів поет пройшов шлях від молодого художника і поета до проводиря української ідеї, вони бачили, як він згасав, але коли його не стало, обом було боляче.

---

⁶⁴ Там же. С. 333.

⁶⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... С. 173.

Куліш і Костомаров взяли участь в організації поховання, і, звичайно, виголосили прощальні промови на похороні. Першим був Пантелеймон Олелькович. Слова його були палкі й щирі, сказані, наче сказані від всього народу, оскільки велика українська сім'я втратила не тільки митця, але й свого захисника. Згодом у листі до Я. Кухаренка письменник назвав себе і друга козарлюгами, що разом “бідували та бідуючи душі свої гартували”⁶⁶. П. Куліш, на нашу думку, як ніхто розумів Шевченка, знав масштаби його таланту, навіть часто давав цілком слушні поради щодо творчості. Він передбачив, що образ Кобзаря в недалекому майбутньому постане в центрі цілого культу. І не помилився! Але, з другого боку, смерть поета відкривала перед П. Кулішем оманливі можливості для задоволення своєї амбіційності – зірковий п'єдестал. Письменник не приховував думки, що береться за продовження справи Шевченка, а враховуючи його вдачу, можна припустити, що Куліш жадав слави Кобзаря, хоч у надгробній промові стверджував, що “немає з нас ні одного достойного”. Однак другого Шевченка українці не признали, а коли пізніше Куліш почав критикувати Тараса, ще й зненавиділи⁶⁷. Були й такі, що вважали його за “великого громадянина і талановитого письменника, найбільш поважного і визнаного проводиря української ідеї після смерти поета Тараса Григоровича Шевченка”⁶⁸.

Інша справа була з Миколою Костомаровим. Його стосунки з Кобзарем були приятельськими, близькими друзями вони не стали лише тому, що Шевченко нікого не впускав у свою травмовану душу. Історик у своїх спогадах це неодноразово підкреслював: Шевченко весь час жив з глибоким внутрішнім болем, що з роками лише загострювався. Останні роки, попри шалену популярність, він страждав через невдачі в особистому житті, від того захворів і згас у зеніті слави. Костомаров ніколи

---

⁶⁶ Там само. С. 169.

⁶⁷ *Свишан М.* Тарас Шевченко. Статті. Київ: Вид-во “Життя й мистецтво”, 1911. С. 85.

⁶⁸ *Житецький Г.* Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. 1927. Кн. 2. С. 43.

не намагався зрівнятися з Шевченком, він не вважав свою літературну творчість рівною, однак знав ціну Кобзаревій. За місяць після того, як Тарас пішов у засвіти, історик написав свій “Спогад про двох малярів”, де назвав його голосом українського народу, актуалізував загальноросійське і загальнослов’янське значення його творчості. Ця стаття має програмний характер для шевченкознавства. Згодом саме Микола Костомаров бере на себе організацію перепоховання праху Шевченка на батьківщині. Вченому надалі неодноразово доводилося захищати добре ім’я товариша, виступаючи проти нападів його недругів і заздрісників, які не вгамовувалися після 1861 р. Про це ми докладно писали раніше⁶⁹. Довелося полемізувати і з П. Кулішем, але цього питання ми торкнемося вже у наступній публікації.

Поки що стосунки між ними були дружніми. Очевидно, щоб розвіяти смуток, влітку друзі відправилися у закордонну подорож. Разом вони відвідали Ніццу і Монако, оглядали історичні пам’ятки, вишукували особливості і порівнювали з описами, поданими у путівниках. Зазначимо, що маючи невеликі статки завдяки лише літературній та науковій діяльності, Куліш і Костомаров змогли винайняти помешкання з видом на Середземне море! Література й наука тоді шанувалися значно більше, ніж зараз (на жаль!). Середземноморські красвиди набридли Миколі Івановичу, і він вирішив повернутися до Петербурга. Його більше приваблювали сховища Публічної бібліотеки, а Пантелеймон Олександрович продовжив мандри по Дунаю⁷⁰. Весь 1862 р. вони провели у тісному контакті в “Основі”, однак тоді часопис переживав складні часи і зрештою закрився. Причини тому були і суб’єктивні, й об’єктивні. По-перше, редактор В. Білозерський мав постійні чвари з П. Кулішем з відбором

---

⁶⁹ Гончар О. Т. Українська інтелектуальна еліта у соціокультурному просторі Російської імперії XIX ст.: на прикладі взаємин М. І. Костомарова і Т. Г. Шевченка (буденний аспект) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. 1. Київ: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. С. 361–367.

⁷⁰ Житецький Г. Куліш і Костомаров... С. 44.

публікацій. Наприклад, останній був проти появи на сторінках часопису твору Марка Вовчка “Три дні”, бо вважав його “нижче всякої критики”. Саме тоді П. Куліш був ображений на М. Вовчка за відмову на любовному фронті, а через цей роман мав складні родинні стосунки з дружиною (сестрою В. Білозерського). Костомаров, у свою чергу, теж лаявся за невчасність випусків журналу, виплат гонорарів і т. п., але потім каявся у надмірній гарячкватості і висловлював повагу до Білозерського⁷¹. Окрім внутрішніх проблем, навколо журналу точилися постійні інтриги, зрештою, він припинив своє існування. Часопис “Основа”, незважаючи на коротке життя, сконсолідував не тільки громадівців, а увесь український національний рух, у якому М. Костомаров з П. Кулішем були першорядними постатями.

У 1862 р. завдяки створеному за ініціативи Костомарова благодійному фонду на видання літератури для народу лише у Петербурзі та Москві можна було придбати шість різних букварів, у т. ч. Шевченка та Куліша. Розпочата істориком мовно-освітня дискусія тривала, а тим часом суспільно-політична ситуація в Російській імперії набувала перших ознак реакційності. Увага III відділення таємної поліції була постійно прикута до українофілів. Починаються арешти і переслідування, але Костомаров продовжує збирати кошти на підручники, радіє, що багато видано “кулішівкою”, і є підстави для формування єдиного українського правопису⁷². У той же час за ґратами опинився приятель історика з часів заслання, російський письменник М. Чернишевський. Історик у приватному листуванні висловлював свою стурбованість, однак відкрито виступити він не наважувався: “Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта – от наше діло, от чого нам треба добиватись, а з правительством треба у ладу якомога жити, пам’ятаючи пословицю: «Мовчи, язичку, кашки дам». Найбільш треба о тім старатись, щоб правительство

---

⁷¹ Гончар Ольга. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. С. 141.

⁷² Там само. С. 144.

на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати. А то що за користь, як вас порозсилає, а народну мову почне нівечить. Ви там собі на чужині знидитесь, а на Україні народна справа як свічка стає. Пожаліть свій народ, панове, кожна така ссилка йому серце вражає”⁷³. До речі, згаданий нами М. Чернишевський абсолютно по-різному ставився до Костомарова і Куліша. Першого він шанував і високо оцінював його творчість, а другого здебільшого критикував, зокрема, за крайній націоналізм.

А тим часом уряд забороняє україномовні недільні школи (у травні 1862 р.), а вже на початку 1863 р. береться за боротьбу з українофілами, пов’язавши їх з польськими сепаратистами. Останній номер “Основи” вийшов у 1863 р. з великим запізненням (датувався він 1862 р.). Окрім втрати підтримки читацького загалу, а отже, матеріальної бази, і внаслідок загострення суспільно-політичної ситуації єдина інформаційна платформа української національної справи закривається. Невдовзі буде Валуєвський циркуляр і новий етап у діяльності Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша. Життєві дороги діячів розійдуться, але не зовсім.

Насамкінець зазначимо, що окреслений період був нелегким для діячів. Кожен намагався проявити себе у різних іпостасях, але любов до українського народу, розуміння його соціальних, просвітницьких, культурних і духовних запитів, непоборне бажання підняти Україну на високий рівень загальнолюдського прогресу знову об’єднало Костомарова і Куліша. І попри дрібні незгоди вони залишалися однодумцями і трударями на українській інтелектуальній ниві. Це були роки праці, значних успіхів і слави.

REFERENCES

1. Fedoruk, O. (Comp.). (1997). *Kulich P. Lysty do M. D. Bilozerskoho*. Lviv-Niu-York: Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian].

---

⁷³ Там само. С. 145.

2. Smilianska, V. *Literaturna tvorchist Mykoly Kostomarova*. URL: <https://bit.ly/30oRfoM>. [in Ukrainian].

3. Gonchar, O. (2017). *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy*. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

4. Nakhlik, Ye. K. (2007). *Panteleimon Kulish: Osobystist, pysmennyk, myslytel* (Vol. 1: Zhyttia Panteleimona Kulisha: Naukova biohrafiiia). Kyiv. [in Ukrainian].

5. Shokalo, O. (2005). (Ed.). *Povist pro ukrainskyi narod. Moie zhyttia (Zhyzn' Kulisha). Khutirska filosofiiia i viddalena od svitu poeziiia*. Kyiv: Redaktsiia zhurnalu "Ukrainskyi Svit". [in Ukrainian].

6. Gonchar, O. T. (2006). *Ukrainska intelektualna elita u sotsiokulturnomu prostori Rosiiskoi imperii XIX st.: na prykladi vzaiemyn M. I. Kostomarova i T. G. Shevchenka (budennyi aspekt). Elity i tsyvilizatsiini protsesy formuvannia natsii. Zbirnyk*. (Vol. 1), 361–367. Kyiv: TOV UVPK "EksOb". [in Ukrainian].

7. Boriak, H. (2013). (Ed.). *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sproba derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

8. Ivanova, L. G. (2008). *M. Kostomarov u Peterburzkii hromadi. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.* (15), 28–41. [in Ukrainian].

Olga Gonchar

Candidate of Historical Sciences

(Ph. D. in History), Senior Research Fellow,

Department of Ukrainian historiography,

Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), honchar_ot@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0341-4682>

**"UNRELIABLE PERSONS": MYKOLA KOSTOMAROV
AND PANTELEIMON KULISH IN THE 1950's –
IN THE EARLY 1860's**

The article analyzes the features of the Ukrainian national movement of the 50's – early 60's of the XIX century in the light of the activities of P. Kulish and M. Kostomarov as its most prominent representatives. The purpose of the study is a comprehensive description of creative research, implemented projects, new plans for the life of each of the scientists against

the background of socio-political changes that occurred in the Russian Empire during this period. The circumstances in which the former members of the Cyril and Methodius Society found themselves after the exile have been clarified. P. Kulish and M. Kostomarov received different terms of punishment, returned to scientific, literary and social activities at different times and in spite of everything continued to be in the same Ukraine-centric plane. Worldviews were polished, but did not undergo radical changes. In the late 1850s. they again joined forces to implement educational plans drawn up during the Brotherhood. Until 1863, when the Valuiev Circular was adopted, M. Kostomarov and P. Kulish worked fruitfully in the field of education and science for the lofty goal – to prove the historicity and identity of the Ukrainian people, the representativeness of its language and culture, and thus the right to full development. The article covers the socio-cultural environment of figures – from colleagues to opponents. Despite the affinity of the interests of Kostomarov and Kulish, each of them in this period remained an independent, original figure in the intellectual space of the Russian Empire. In the source base of the studio, preference was given to sources of personal origin. The methodological basis of the study is based on analytical-synthetic, chronological, historical-comparative, historical-genetic and biographical methods. The chronological boundaries cover the years 1850–1863. It is determined that the peak of educational, scientific and social activities of scientists were 1857–1863.

Keywords: "Alexander's thaw", community, Osnova magazine, Kobzar, Slavophilism, nationalism, separatism.